

.....

Alekszandr Janov*

Az „orosz despotizmus” három arca**

Az oroszországi politikai hagyomány a nyugati történetírás tükrében

Három nagy nevet választottam ki, hogy elméletükön keresztül bemutassam azt a nyugati történetírást, amelyen a nyugati értelmiségnek immár második nemzedéke nevelkedik. Ez a három név véleményem szerint az orosz történelem filozófiai értelmezésének három fő irányát fémjelzi. Mindhárom név igen ismert – Karl Wittfogel, Arnold Toynbee és Richard Pipes műveire gondolok. (Szamuely Tibor amerikai történész „Az orosz hagyomány” című könyvét úgy tekintem, mint Wittfogel elméletének egy kiegészítő érvelését.)

Abból indulok ki, hogy a fenti szerzők könyvei és esszéi többé-kevésbé átfogó képet adnak azoknak az érveknek a skálájáról, amelyeket a nyugati filozófiai-történeti irodalom felvonultatott az orosz politikai struktúra eredetét és természetét vizsgálva. Tisztelem a fenti szerzőket és hipotéziseiket, de nem tudok velük egyetérteni. Érdekes velük vitatkozni, és így lehetőség adódik arra is, hogy jobban megvilágítsam a bennünket izgató problémákat. Mégsem tudom megállni, hogy ne mondjam ki előre: ezekben a könnyed eleganciával és ragyogóan kifejtett koncepciókban nem sikerült szoros kapcsolatot találnom azzal a valóságos történelmi folyamattal, amely ma Oroszországban végbemegy. Ennek talán az az oka, hogy a szerzők nem a valóságos folyamatok vizsgálata révén jutottak el következtetéseikhez, hanem eleve eldöntötték, hogy Oroszország a despotizmus családfájához tartozik.

* Janov, Alekszandr (1930) – eredetileg irodalomtörténész, ma a New York-i Egyetem politikatudományi tanszékének tanára. Tudományos érdeklődése már 1974-es emigrációja előtt az esztorténeti problémák felé fordította. Elsősorban az orosz gondolkodás konzervatív tradíciói, mindenekelőtt Konsztantyin Leontyev foglalkoztatták. Az orosz jobboldali hagyomány történetét több, az Egyesült Államokban kiadott könyvében dolgozta fel. „Az orosz eszme és a 2000. év” című monográfiájának egy részlete magyarul is olvasható (in: 2000, 1989/12. sz.). Figyelmet keltett 1981-ben megjelentetett „*The Origins of Autocracy: Ivan the Terrible in Russia*” című könyve. Manapság egyike az oroszországi „Weimar-szindróma” propagálóinak, a terjedő jobboldali radikalizmus szenvedélyes kritikusainak.

** Szvobodnaja miszl, 1992, 10. sz. 53–73. o.

A „tatár” elmélet

Ahhoz, hogy Wittfogel koncepcióját megértsük és értékelni tudjuk, alighanem figyelembe kell venni azt az alaptulajdonságát, hogy ez a koncepció a „harcos” tudomány mintapéldája. Távol áll tőle, hogy kockésságon az objektivitással, hogy szkeptikusan éreztesse saját javaslatainak nem kötelező jellegét, hogy játékosan fejtsen ki valamit, netán humorral fűszerezze, holott mindez igen jellemző sok tudóstársunk stílusára, akik a természettudományok diadalának e korában a kisebbségi érzéssel küszködő humán tudományokban működnek. Wittfogel munkájában van valami halálos komolyság, valami kéréhetetlenség, sőt talán valami a középkor levegőjéből, átmenet a puritán ridegség és a kereszteslovagok pátozsa között. Életeleme a vitakozás, csak úgy forr benne a szenvedély. Kétféle harcot folytat – akárcsak hazája, Németország –, egyszerre Kelet és Nyugat felé és négy dimenzióban: elvont-elméleti síkon, történelmi síkon (avagy az alkalmazott elméletében), módszertani és politikai síkon. Mindez szörnyen megnehezíti az elemzését, mert olyan szoros csomót köt ebből a négy szálból, melyet se egészében elfogadni, se egészében elvetni nem lehet. Ez az egynemű vagy szintetikus jelleg – nem is tudom, hogyan nevezhetném pontosabban –, ez Wittfogel koncepciójának másik jellegzetessége. Ezért, mielőtt vitatkozni kezdenék vele, előbb szét kell bogoiznom a koncepcióját, szálaira kell bontanom, és azután minden egyes részét egyenként értékelnem.

A legkönnyebb, persze, azt mondani, hogy a „keleti despotizmus” koncepciója mindössze a „hidegháború” idején oly divatos politikai totalitarizmus-koncepció egyik vetülete volt, hogy – egy Pokrovszkij-parafrázissal élve – a múltba vetített totalitarizmus volt. Még könnyebb azt mondani, amit az ismert izraeli szociológus, Eisenstadt mondott, hogy „ha valaki a kommunizmusról és Sztálinról akar írni, akkor ehhez nem feltétlenül az a célravezető út, hogy a keleti despotizmusról írjon, mert eközben sem a keleti despotizmus, sem a mai kommunizmus nem kapják meg azt, ami jár nekik.” (Eisenstadt, 1958: 446.)

Az efféle érvek jók arra, hogy Wittfogel elméletét elvessük. De hogy megértsük, arra nem jók. Először is, Wittfogel számára a politika és a történelem összefonódott és szétválaszthatatlan, akárcsak a fa és gyökere: a politikában semmit nem lehet megérteni, ha nem vonjuk be az elemzésbe a történelmet, és a történelmet lehetetlen megérteni, ha figyelmen kívül hagyjuk a politikát. Másodszor, Wittfogel szerint az interdiszciplináris megközelítés (melyet ő „interaria”-nak nevez) csak a világ-történelem kontextusában működik. Ezek Wittfogel alaptételei. Ezzel lehet egyet nem érteni, lehet sajnálni, hogy ő maga sem mindig követi e tételeket, de nem lehet konstruktív vitát folytatni, ha ezeket nem értjük meg. Tudvalevő, hogy a költőt saját törvényei szerint kell megítélni.

Wittfogel tehát hangoztatta, hogy joga van a történelem, a politika és az elmélet szintézisére, és ezen a (módszertani) szinten küzdött a nyugati fronton az európai és amerikai akadémiai világból jött szuperspecializálódott kollégái ellen – amint az a munkáiról írott recenziókból kitűnik, szinte teljesen sikertelenül. Az összes többi kérdésben a keleti fronton harcolt.

Koncepciójának pátozát az adja, hogy elvont-elméleti síkon tagadja a marxizmusnak a történelem unilineáris fejlődéséről szóló alaptételét. Ez a tétel fájó pont számára, mint minden „hitehagyott” marxista számára, és többször is visszatér arra az elméletre, melyet ő „a társadalmi fejlődés multilineáris elméletének” nevez. Ez az álláspont nagyon is tiszteletre méltó. Mindössze az a baj, hogy Wittfogel csupán csak ünnepélyesen deklarálja, de sajnós képtelen követni ezt az álláspontot. Valójában azt mondja ki központi tézisében, hogy a despotizmusnak egy történelmi kiindulópontja van, mégpedig a keleti agrártársadalmakban elkerülhetetlenül szükséges hatalmas öntözőrendszer-építkezések. Ezek egy menedzser-bürokratikus osztály kialakulását eredményezik, ez az osztály pedig uralma alatt tartja a társadalmat. Ezért nevezi előszeretettel a zsarnokságot „öntöző” vagy

„agromenedzser” civilizációnak. Csakhogy rögtön furcsa jelenséggel találja magát szemben: egyes társadalmak, amelyek mindenben megfelelnek a zsarnokság leírásának, kívül esnek a „öntöző” térségen. Egy olyan történésznek, aki a „társadalom fejlődésének multilineáris elméletét” vallja, nem kellene zavarba esnie ettől. Ellenkezőleg, ez más párhuzamos „vonalak” további elemzéséhez szolgálhatna kiindulópontul. Wittfogel azonban valamilyen oknál fogva nem hajlandó követni az általa védelmezett elméletet. Ehelyett hirtelen felállít egy rendkívül bonyolult hierarchiát, a despotizmusok hierarchiáját, amely – úgymond – megszabadítja a politikát az öntözéstől, és lehetőséget ad arra, hogy elméletét kiterjessze a „nem-öntöző” világ túlnyomó részére. A „sűrű” és „mag”-despotizmusokon kívül így jelennek meg nála a „marginális”, sőt „szemimarginális” despotizmusok, amelyeknek már az égvilágon semmi közük a termények mesterséges öntözéséhez. Ilyeténképpen a Nyugat-Európán és Japánon kívül eső világ, függetlenül attól, hogy mennyi csapadék hullik ott, belekerül a öntöző despotizmus örvényébe, és lassan, de biztosan beilleszkedik egy uniformizált „vonalba”. Ezen a ponton Wittfogel elmélete hirtelen a megszólalásig – és ijesztően – kezd hasonlítani a marxizmus univerzalizására, amit pedig ő maga annyira gyűlöl. Éppen csak Karl Marx unilineáris evangéliuma helyett Karl Wittfogel bilineáris (bizonyára manicheista) evangéliumát kapjuk.

Az 1950-es években írott korai cikkeiben és könyvében Wittfogel mintha egy cseppet sem kételkednék abban, hogy Oroszország a despotizmus családfájához tartozik. Amikor azonban 1963-ban a Slavic Review-ban publikált vitában felel opponenseinek, Rjazanovszkijnek és Spulernek, mintha egy kicsit óvatosabb lenne. Íme utolsó érve: „Két keleti nemzet hatott az orosz történelemre, Bizánc és az Aranyhorda Mongóliája. Abban mindenki egyetért, hogy a Kijevi állam idején, amikor a bizánci befolyás rendkívül erős volt, az orosz nemzet pluralista (sok központú) volt..., ezzel szemben a mongol (tatár) periódus végén létrejött a Moszkvai Nagyfejedelemség egy központú társadalmaként, amelyben egy óriási hatalomra szert tett autokrata állam dominált. A történelmi tények arról tanúskodnak, hogy ez az állam bizonyos menedzserfunkciókat is teljesített, amelyeket ebben a formában és mértékben egyetlen kései feudális vagy posztfeudális állam sem gyakorolt Európában. Keleten viszont sok állam látott el ilyen funkciókat.” (Treadgold, 1964: 352.)

Képzeli el egy percre, hogy éppen így történt minden: a moszkvai állam betöltött néhány olyan funkciót, amelyet az európai abszolutisztikus államok nem tölthettek be, viszont az ázsiai despotikus államok igen. Csakhogy az orosz társadalmi, gazdasági és politikai folyamatban, annak intézményi dinamikájában nagyon sok olyan vonás, funkció és sajátosság volt, amelyek nem voltak jellemzőek a despotizmusra, viszont az abszolutizmusra igen. Mi következik ebből logikusan? Az, hogy Oroszország a despotizmus családfájához tartozik, vagy hogy nem tartozik teljesen sem ide, sem az abszolutizmushoz? Egy olyan történész számára, aki a „társadalmi fejlődés multilinearitásának” híve, éppen ez kellett volna, hogy indítást adjon egy új „vonal” elemzésére.

Sajnos, ugyanaz az elméleti ellentmondás, amely Wittfogel koncepcióját az absztrakció síkján jellemzi, társul szegődik a történelmi elemzés síkján is. Ismét figyelmen kívül hagyja az általa védelmezett elméletet. Igaz, míg az ötvenes években csak azt vette észre, amiben Oroszország hasonlított a „keleti despotizmusra”, addig a hatvanas években már a különbségeket is látja. Amint szembe kerül azonban a történelmi anyag ellenállásával, nem arra a következtetésre jut, hogy a jelenség új kutatást igényel, hanem bosszantó akadálnak veszi, amelyet le kell győzni ahhoz, hogy *ennek ellenére* bebizonyítsa eleve felállított tézisének. Nézzük, hogyan sikerül ez neki.

Wittfogel szerint a következők miatt nehéz Oroszországot az öntöző despotizmus nem-öntöző altípusába besorolni.

Először, a tatárok, akik – mint feltételezik – „megfertőzték” Oroszországot a despotizmus szervezeti és kincstári módszereivel, egyáltalán nem szállták meg Oroszországot. Nem éltek az orosz

területeken, nem keveredtek a helyi lakossággal, nem nevelték őket állandóan jelen lévő személyes példájukkal és az együttélés tapasztalatával. Ehelyett – Wittfogel kifejezését idézve – távirányítással („remote control”) ellenőrizték Oroszországot. Ez persze megnehezítette azt a totális mértékű fertőzést, amelyet hipotézise szükségessé tenne.

Másodszor, amikor a fiatal Moszkvai állam a maga Reconquistáját megvívta, és lerázta a tatár igit, egyáltalán nem a tatár mintára épült fel és működött. Egy teljes évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy azokat a vonásokat öltse magára, amelyek Wittfogelnek alapot szolgáltatnak arra, hogy a „szemimarginális” kategóriában ugyan, de a despotizmushoz sorolja. Ez a különös időeltolódás, amelyet G. Vernadskij azzal a bonyolult metaforával jellemezett, hogy „késleltetett működésű hatás” („influence through delayed action”), magyarázatra szorul. Valóban, ha az első esetben „távirányítással” állunk szemben, tehát egy térbeli távolságról beszélhetünk, akkor most itt tulajdonképpen ugyanazt a furcsaságot látjuk, csak az időben eltolódva.

Az „orosz despotizmus” harmadik jellegzetes vonása az, hogy az „európai kereskedelmi és ipari forradalom” hatása egészen egyedi jelleget adott neki. Az európai kihívásra ugyanis egyáltalán nem úgy válaszolt, ahogyan az egy „öntöző struktúrától” illik, még ha csak félmarginális is a státusa. Fejlődni kezdett. Modernizálódott. Belülről bomlani kezdett.

És végül a negyedik sajátossága abban áll, hogy a despotizmussal ellentétben (ahol, mint tudjuk, az állam abszolút, korlátlan hatalommal rendelkezik az alattvalók személyisége és tulajdona fölött), a moszkvai történelmi folyamat nemcsak hogy nem ezzel a korlátlan hatalommal kezdődött, de alig hogy ez kialakult és megszilárdult a 17. században, a következő évszázadban titokzatos módon eltűnik a történelem színpadáról. A teljes megművelhető földterület fele ismét elidegeníthetetlen magántulajdon lesz, ahogyan ez már volt is a tatár iga lerázása után.

Ezek tehát az orosz történelmi folyamat azon sajátosságai, amelyeket Wittfogel is leír, és amelyek akadályozzák abban, hogy Oroszországot a despotizmus körébe utalja. Nézzük, hogyan próbál úrrá lenni ezen a nehézségen.

Az elsőről tulajdonképpen nincs mit mondania. Itt csak arra a megjegyzésre szorítkozik, hogy „a mongol távirányításos ellenőrzés eléggé problematikus, még további kutatásokra szorul”. (Treadgold, 1964: 331.) Tegyük fel, hogy ez így van.

A második sajátosságot illetően már van magyarázata (igaz, ismét metaforikus, hogy ne mondjuk, extravagáns). Idézem teljes terjedelmében: „Oroszországban a despotizmusba való lassú átmenet oka a mongol távirányítás... Vitatható kérdés, hogy ezt a folyamatot vajon lassította-e vagy gyorsította a Kijevi Nagyfejedelemség centrifugális politikai berendezkedése – amely legfeljebb az ismert kvázi-feudális vonásokkal rendelkezett. Az azonban kétségtelen, hogy Oroszország mongol hódítói meggyengítették azokat az erőket, amelyek 1237 előtt korlátozták a fejedelmek hatalmát; igaz, hogy keleti igazgatási módszereket alkalmaztak, csak hogy Oroszországot a levertség állapotában tartsák, és hogy nem állt szándékukban erős, velük szembeállni képes agropotikus államot létrehozni. Ezért aztán a totális hatalom rendszerének általuk elvetett magjai csak a mongol időszak után tudtak szorba szökkeni... mondhatnánk, a késleltetett intézményrendszer-bomba felrobbant, amikor a mongol ellenőrzés összeomlott.” (Treadgold, 1964: 332.)

Afelől, hogy vajon mit jelenthet konkrétan az „intézményrendszer-bomba” metafora (amely nem kevésbé paradox, mint Vernadskijé), az olvasó pusztán találgatásokba bocsátkozhat. Recenzensei is zavarban voltak, és rá is kérdeztek, mit jelentsen ez. De hasztalan, mert tudomásom szerint Wittfogel soha nem magyarázta el. Még kevésbé érthető, hogy ez a bomba miért robbant fel olyan lassan. (Vajon létezik-e egyáltalán lassú robbanás, ezt meg kellene tudakolni az aknaszedőktől.) Egy biztos: ez az egész metafora-robbanás jól hangzik egy versben, de már egy tudományos-fantasztikus regényben is kétségeket váltana ki. Egy történelmi folyamat leírásában pedig egyenesen a fantasztikum világát kép-

viseli. Annál is inkább, mert ebben a történelmi folyamatban nincs ennek a robbanásnak semmi alapja. Közismert például, hogy a tatárok nemcsak hogy nem támadtak az orosz arisztokrácia patrimoniális tulajdona mint olyan intézmény ellen, amely korlátozza a fejedelmek hatalmát, vagy a mentességi politika ellen (amelynek értelmében a patrimoniális tulajdon nem tartozott az állami szervek kompetenciája alá), hanem épp ellenkezőleg: legalábbis a pravoszláv egyházzal szemben alkalmazott politikájukból ítélve, a legszilárdabban megerősítették ezeket az intézményeket.¹ No de akkor, kérdezem én, mi értelme van Wittfogel ama kijelentésének, hogy „a mongolok gyengítették azokat az oroszországi erőket, amelyek 1237 előtt korlátozták a fejedelmek hatalmát”?

De a lényeg nem ez. Hanem az, hogy miért fordult hirtelen a tatár reminiscenciák felé a Moszkvai Nagyfejedelemség, és miért kezdte rombolni saját arisztokráciáját egy évszázaddal azután, hogy érintetlen arisztokráciával és hagyománnyal került ki a tatár nemlétből (sőt úgy is, hogy az intézményrendszere sok vonatkozásban újrakezdeményeződött). „Wittfogel magyarázata valójában csak újabb problémát okoz” – mondja egyik legközelebbi elvarátja, Szamuely Tibor. „Ahhoz, hogy a kormányzási rendszer, amely annyira idegen volt az egész korai orosz hagyománytól, megerősödjék, és ilyen intenzíven kivirágozzék, nem lehetett elég mindössze a példa ereje és az eszközök elérhetősége. Végül is Magyarország és a balkáni államok többsége hosszabb ideig volt török uralom alatt, mint Oroszország tatár uralom alatt, mégsem lett egyikből sem despotikus állam. Ez így nem megy – a bűnügyi nyomozáshoz hasonlóan a lehetőség és az eszközök mellett az indítókok feltárása is kötelező. A körülmények bizonyos egybeesésére volt szükség Oroszországban, amely kikövetelte, szükségessé tette és bevezetésre kényszerítette ezt a társadalmi-politikai rendszert, és amely biztosította ennek az operációnak a sikerét és racionalitását. Toynbee terminusával élve, kellett hogy legyen egy »kihívás«, amely a megfelelő »válaszreakcióhoz« vezetett. (Szamuely, 1974: 87.)

Erre a „kihívásra” vagy „indítóokra” (a „keleti despotizmus operáció” témájához az orosz proletárállamban), amelyet Szamuely firtat, még majd visszatérünk.

Ami az „orosz despotizmus” harmadik sajátosságát illeti, itt még kényesebb Wittfogel helyzete. Ha csak azzal magyarázza Oroszország modernizálódási képességét, hogy Oroszország közelebb esik Európához, mint a többi agrárdespota állam, rögtön felvetődik a kérdés, hogy akkor mit kezdjünk Törökország esetével, amely még közelebb esik Európához. Miért nem bizonyult fogékonyak az Ottomán Birodalom az európai ipari forradalom iránt, miért nem volt képes a modernizálódásra (ahogy ez illik is egy közönséges despotikus államhoz)? Márpedig nem volt képes, előnyös földrajzi helyzetének ellenére sem. Miért kellett külső erő által alapjait lerombolni, miért alakult át egyszerű nemzeti állammá, mielőtt a modernizáció útjára lépett? Wittfogel, meg kell hagyni, maga is látja ezt az ellentmondást. Sajnos azonban, magyarázata még haloványabb, mint az „intézményrendszeri bomba”. Ezt írja: „Az Ottomán Törökország a 18. és 19. században a modernizáció problémája előtt állott, de a belső dezintegráció és a külső beavatkozások lehetetlenné tették a sikeres iparosítást és a hadi alkalmazkodást. Oroszország viszont elég független volt ahhoz, hogy szembenézzen ezzel az új fenyegetéssel.” (Treadgold, 1964: 332.)

Ismét nem világos, mit akar ezzel Wittfogel mondani. Hogy Törökország a 18. század elején, amikor Oroszország (Wittfogel szerint) elkezdte modernizációs menetelését, nem volt eléggé független egy ilyen tevékenységhez? Valójában Törökország ekkor hatalmas volt és erős. Sőt mi több, amint azt az 1711-es orosz–török háború bebizonyította, Oroszországnál erősebb volt. És függetlenebb is – már csak azért is, mert nem volt szüksége se holland hajóskapitányokra, se skót tábornokokra, akikre Oroszországnak viszont oly nagy szüksége volt éppen azért, mert modernizálódott. Kiderül, hogy a dolog éppen hogy fordítva áll. Az Ottomán Birodalom függetlenebb volt, mint Oroszország, éppen azért, mert *nem volt képes a modernizációra*.

Wittfogel érvelése ezen a ponton olyannyira gyenge, hogy még egy valamirevaló metaforával sem képes leplezni ezt a logikai bakugrást.

Az „orosz despotizmus” negyedik sajátosságát illetően Wittfogel a következőket jegyzi meg: „A hűbéri földek egy részének magántulajdonná átalakításával 1762-ben az állami lista egy fontos menedzserfeladata teljesült. De még mielőtt ez bekövetkezett volna, a rendszer magára vállalt egy másik feladatot – az ipar (főleg a nehézipar) igazgatását és felügyeletét. A 18. század végén a teljes ipari kapacitás közel kétharmada működött állami vállalkozásban. S noha a 19. században a magánszektor észrevehetően megnövekedett, a felszabadító reformokig az ipari munkások többsége állami vállalatokban dolgozott. Az 1900-as esztendőben a kormányzat még mindig a nagyvállalatok 45 százalékának licenciáit tartotta közvetetten vagy közvetlenül az ellenőrzése alatt.” (Treadgold 1964: 336.)

Ez a gondolatmenet újabb problémákat vet fel. Először is, magyarázatra szorul Wittfogel elemzési kiindulópontja. Hogyan lehetséges az, hogy egy olyan társadalom, amely ő maga szerint a despotizmusban politikailag erőtlenség, ahhoz mégis eléggé erős, hogy az államot földbirtokai nagyobb részének magántulajdonba adására kényszerítse? Mely despotikus államban mehetett volna végbe ehhez hasonló abszolutisztikus lépés? Gondoljunk csak Marxnak arra az alaptézisére, amelyre Wittfogel is támaszkodik: „Az állam itt (Ázsiában) a legfelső földbirtokos. Itt a legfőbb hatalom a nemzeti méreteken koncentrálódott földtulajdon. Viszont ebben az esetben *nem létezik semmiféle magánföldtulajdon*, noha létezik mind magánkézben lévő, mind közösségi tulajdonban és használatban lévő föld.” (Marx–Engels, 354. – Kiemelés tőlem, A. J.) Oroszország ismét nem illeszkedik be Wittfogel metaforikus koncepciójába. Ha pedig egyedi esetnek tekintjük, ha kivétel, nem kellene-e akkor megmagyarázni? Wittfogel azonban még költői magyarázatra sem törekszik.

Másodszor, egy dolog az állam abszolút egyeduralkodója a nemzeti össztermék felett, ami a despotizmusra jellemző, és egészen más dolog az ipari vállalatok egy bizonyos hányadának az állami ellenőrzése. És a fő különbség itt nem a mennyiségben, hanem az ellenőrzés minőségében van. Ugyanis az ipari szektor azon része, amely magánkézben volt, hát az bizony, nincs mit tenni, magántulajdonban volt, ugyanúgy, mint a nemesi földtulajdon a 18. század második felétől (vagy mint a bojáraké a 16. század második feléig).

Harmadszorban, még Wittfogel is azt mondja, hogy nem az állami, hanem éppen ez a magánszektor volt képes a terjeszkedésre, és egyre inkább kiszorította az állami tulajdont, miközben nemcsak társadalmi, hanem fokozatosan politikai erővé is vált. Röviden tehát, ez egyáltalán nem az a despotizmusra jellemző gyenge magántulajdon volt, amelynek nincs semmiféle politikai hatása és képtelen magát a hatalomtól megvédeni. Ellenkezőleg, erős és főleg egyre inkább erősödni képes magántulajdon volt. (Aki ismeri Wittfogel könyvét, annak épp olyan nehéz elképzelni az erős magántulajdonnal működő despotizmust, mint egy tűzokádó sárkányt, amint éppen tűzoltók felügyelete mellett sétálgat a Vörös téren.)

Szándékosan csak az orosz politikai struktúra azon sajátosságait említem, amelyeket Wittfogel maga is kiemel, és meg sem említem azt a döntő ellenérvet, hogy a despotizmus nem képes intézményrendszeri és társadalmi fejlődésre. Nem térek ki arra sem, hogy Oroszországban egészen a 20. századig nem volt „menedzserosztály”, amely Wittfogel szerint a despotizmus lelkiét képezi.

De nincs is szükség arra, hogy ezt említsem. A szerző ugyanis az orosz történeti anyag azon mozzanatait, amelyek megakadályozzák a despotizmushoz sorolását, olyan alkotó művészi fantáziával igyekszik legyűrni, amelynek semmi köze a valóságos történelmi anyaghoz, és így a vita inkább irodalmi kritika marad, mintsem konstruktív történelmi polémia.

Lehetőség, eszköz és indítók

Mint láttuk, Wittfogel követője és elvbarátja, Szamuely Tibor se találja meggyőzőnek Wittfogel sirámain. Úgy gondolja, hogy pusztán a despotizmus „lehetősége és eszközei”, amelyeket Moszkva a tatároktól kapott, még nem elegendő magyarázat az említett „intézményrendszeri bomba” felrobbanására. Kellott még az indítók. Szamuely meg is találja ezt az indítókat. Sőt kettőt is talál. Az egyik az ország hatalmas mérete, amely önmagában megkövetelte a despotikus uralkodási formát, már csak a hatékony államigazgatás érdekében is. Azután rátér a második, fő okra: „A keleti despotizmus moszkvai változatának szükségszerűsége sokkal sürgetőbb volt, mint egyszerűen a hatékony államigazgatás létrehozásának követelménye. A nagy ázsiai birodalmak társadalmi-politikai rendszerét az öntözöléstechnika megépítésének és üzemeltetésének sürgető kényszere hívta életre, ezektől függött ugyanis ezeknek a népeknek az élete. Oroszországban semmi ilyesmi nem létezett, viszont évszázadokon keresztül olyan feladat állt előtte, amely egészen más természetű volt ugyan, mégis élet és halál kérdése volt számára: a nemzeti túlélés, amely a szűkös védelmi tartalékok mozgósításától és megszervezésétől függött, s ezeket háborúkra és olyan méretű gyarmatosításra használta föl, amelyet európai ésszel fel se lehet fogni. A despotikus állam olyan eszköz volt, amelyet azért hozott létre, hogy megbirkózzék ezzel az állandó rendkívüli helyzettel. Lehet, hogy az idea maga külföldről származott, de szükségessége szörnyen reális volt.” (Szamuely, 1974: 88.)

Ami az első „indítókat” illeti, az a történelmi kronológia fényében nem állja meg a helyét. Oroszország csak a 17. század második felében vált azzá a hatalmas birodalommá, amilyennek ma ismeri a világ. Ez tehát egy teljes évszázaddal az „intézményrendszeri bomba” robbanása után történt. Következésképpen mai méreteinek semmi köze nem lehet a robbanáshoz. Nem szólván az orosz államigazgatás legendás tehetetlenségéről, amelyet évszázadokon keresztül gúnyolt Európa, mert képtelen volt megoldani az ország természeti kincseinek racionális kiaknázását. A hatalmas méretű, még most, a 20. században is félig lakatlan Szibéria látványos bizonyíték erre.²

A második indítók már sokkal komolyabb. Már csak azért is, mert olyan kiemelkedő tudósok, mint Kljucsevszkij, Pavlov–Szilvanszkij vagy Plehanov is megemlíti így vagy úgy, s talán éppen ezért szerepel állandóan szinte minden olyan népszerű áttekintésben, amely Oroszország történetével foglalkozik. Amilyen közhelynek számít már. A sztereotip megfogalmazás úgy hangzik, hogy Moszkva geopolitikai helyzete miatt ugyanolyan helyzetbe került, amilyenbe a nagy ázsiai birodalmak kerültek a maguk klimatikus viszonyai miatt. Moszkva évszázadokig az ostromlott vár szerepében volt, és bármilyen eszközökkel is, de meg kellett védenie nemzeti létét. Így, Szamuely szavaival, a földrajzi helyzet ugyanolyan fatális szükségszerűséggel határozta meg „az ázsiai despotizmus moszkvai változatát”, ahogy az eső hiánya meghatározta, mondjuk, az egyiptomi vagy a kínai változatot. A nemzeti túlélés mindhárom esetben a földrajzi helyzettől függött: nem adatott más választási lehetőség a kormányzásnak, mint a despotizmus bevezetése. Ebben az interpretációban Oroszország számára a despotizmus elkerülhetetlen szükségszerűség, eleve elrendelt sors.

Hiszen Sigmund von Herbenstein, a német császár követe, aki kétszer is ellátogatott Moszkvába III. Vaszilij uralkodása alatt, szintén arra a következtetésre jutott, hogy ha Moszkvában béke van, az csak véletlen. Nyugatról Litvánia, Lengyelország, Livónia és Svédország, keletről és délről pedig a tatárok közé szorítva Moszkva valóban egy ostromlott várra hasonlított. A háborúk valóban felémésztették energiáit és tartalékait oroszlánrészét. A 16. században tíz háborút viselt nyugati szomszédai ellen, amire ötven éve ment rá. Sokkal súlyosabb volt a helyzet délen és keleten, ahonnan a tatárok évente, sőt néha évente kétszer támadtak. Több százezer embert, különösen gyerekeket

hajtottak el rabságba, és eladták őket Ázsia és Afrika piacain. A tatár banditák vadásztak az emberekre, és olyan tömegben hurcolták el őket, hogy a Krímben várakozó orosz rabok, meglátván újonnan érkezett sorstársaikat, azt kérdezték Jurij Krizsanyin leírása szerint, vajon maradtak-e még emberek Moszkvában vagy már mind eladták őket. Ez a szörnyű kép azonban, amely úgy megrázta az orosz történeiszeket, közelebbi vizsgálódásra szorult.

Mindenekelőtt: a nyugat felé vívott háborúknak semmi köze nem volt a védelmi háborúhoz, a nemzeti fennmaradáshoz pedig végképp semmi. Legalább 1480-tól kezdve Moszkva szünet nélküli támadásokat intézett nyugati szomszédai ellen, hogy a Reconquistát folytatva megszerezze Nyugat-Oroszországot, Lengyel-Litvániát, Karéliát, a Balti partvidéket a svédektől és Livóniát. Így hát politikai „ostroma” mítosz volt csak – nyugati háborúzása stratégiai választás, politikai elhatározás volt, nem pedig földrajzi helyzetéből következő szükségszerűség.

Ami a tatárokat illeti: itt is elég hatalmas volt Moszkva III. Iván alatt ahhoz, hogy keleten olyan kánt ültessen a kazanyi trónra, amelyet akart, és addig ravaszkodott, amíg sikerült a Krímből induló tatár támadásokat Litvánia déli része felé terelnie. Ha Herbenstein ekkor látogatott volna Moszkvában, egészen más következtetésekre jutott volna, ugyanis ebben az időben (III. Iván 43 évig uralkodott) Oroszország minden háborúja hódító háború volt, nem pedig védekező. És nem is voltak ezek a háborúk olyan gyakoriak. Később Moszkva kifejezetten támadásba lendült át a tatárok ellen, legyőzte és elfoglalta mindkét Volga menti kánságot, ezzel megszabadult a keleti fenyegetéstől, és megtámadta a Krímet, és fel is számolta volna a tatárok fészket délen, ha ekkor Rettenetes Iván „nem fordult volna a germánok ellen”.

Ez a stratégiai hiba valóban nagyon sokba került Moszkvának. Nemcsak embereket és anyagi javakat értve került sokba, hanem egész történelmét megváltoztatta. Ez a hiba ténylegesen a nemzeti túlélés problémája elé állította az országot. Stratégiai hiba volt tehát, nem pedig „vérszesen reális szükségszerűség”, amely fatálisan következett Oroszország geopolitikai helyzetéből, amint azt Szamuely próbálja beállítani.

Épp ellenkezőleg: a 16. század közepére, azaz a „robbanás” idejére, Oroszország geopolitikai helyzete felettébb előnyös volt. Nincs kizárva, hogy ha békében hagyja a Nyugatot, ahonnan senki sem fenyegette, és összes erőit a krími fenyegetés megsemmisítésére összpontosítja, képes lett volna két-három nemzedéknyi idő alatt megvetni lábát a Fekete-tenger partvidékén, egyszer s mindenkorra megszabadulni a tatár ellenőrzéstől termékeny déli vidékein, véget vetni a ragadozó banditák rajtaütéseinek. Ez nem az én feltételezésem. Az akkori moszkvai kormány nagy részének ez volt a meggyőződése, amint ezt a dokumentumok mutatják, és feltehetőleg a korabeli kormány legalább olyan jól kiismerte magát a helyzetben, mint a későbbi történészek.

Lehetnek olyan ellenvetések, hogy a háború, az mindig háború, lett legyen hódító vagy védekező, a végsőkéig feszíti a nemzet erejét, és egyáltalán nem hat jótékonyan politikai rendszerére. Ez igaz. De ha a háborúk önmagukban okai lennének a despotizmus bevezetésének, akkor az Anglia és Franciaország közötti százéves háború, amely e két nemzet ifjúságának négy nemzedékét elnyelte, olyan sűrű ázsiai despotizmust ültetett volna Európa szívébe, amelyről még Abbasz iráni sah is csak álmodhatott.

Minthogy Szamuely koncepciójában nem a háború, hanem a földrajzi helyzet a keleti despotizmus forrása, befejezésül ki kell mondani, hogy Oroszország esetében a földrajzi magyarázat, mint láttuk, nem működik. Nem volt szükségszerűség, viszont volt történelmi választás. Nem volt sors, de volt stratégiai hiba. És ha az orosz politikai folyamattal foglalkozó történész célja nem az, hogy bármi áron, még a tények ellenében is, bebizonyítsa, hogy Moszkvában despotizmus volt, hanem az, hogy egyszerűen megértse ezt a folyamatot, akkor talán éppen ezt a választást és ezt a hibát kellene elemeznie.

A „bizánci” elmélet

Wittfogel nagyon komolyan vette azt a bizonyítékát, hogy éppen a tatárok, nem pedig a bizánciak voltak a despotizmus ősei Oroszországban. „A Kijevi Nagyfejedelemségre gyakorolt bizánci hatás nagy volt, de mindenekelőtt kulturális hatás volt – írja. – Akárcsak Kína hatása Japánban, nem okozott komoly változást a hatalom, az osztályok és a tulajdon helyzetében. Az Ottomán Törökország hatása Oroszországra a 16. században ösztönzést jelentett a rendszernek, amely már keleten despotikus volt, de mégsem hozta azt létre. A három komoly keleti hatás közül csak a tatár igazgatás volt döntő mind a nem-despotikus kijevi társadalom lerombolásában, mind pedig a moszkvai és Moszkva utáni despotikus állam alapjainak lerakásában.” (Wittfogel, 1963: 224–225.)

Lehet, hogy Wittfogel nem tudta bebizonyítani tézisé, de elemzési kísérletében nem látok semmi törvénytelen vagy sértő elemet. Márpedig úgy tűnik, éppen ez a tézise ingerelte fel leginkább a történész szakembereket. Mindenesetre igyekeznek azt hangsúlyozni, hogy Oroszország természetesen főleg bizánci hatás alatt fejlődött, nem pedig tatár hatás alatt. Wittfogel is látta ingerültségüket, és nagyszerű érveléssel felelt rá: „Tegyük fel a vita kedvéért, hogy a cári Oroszország politikai intézményrendszere nemcsak emlékeztetett a bizáncira, hanem valóban onnan is származott, onnan vették át. Mi következik ebből Oroszország általános interpretációját illetően? Ha a Bizánci Birodalom középkori, nyugati típusú több központú társadalom lett volna, akkor ez elemzésünk számára valóban igen lényeges különbséget jelentene, bár felettébb rejtélyes lenne, hiszen a cári Oroszország a Nyugattól eltérően egy központú volt, és ebben mindenki egyetért. Ha pedig Bizánc a keleti despotizmus változata volt (márpedig az intézményrendszer összehasonlító elemzése ezt mutatja), akkor az az elképzelés, hogy Bizánc volt Moszkva »példaképe«, mindössze egy, a rút tatárok képénél kulturális értelemben sokkal vonzóbb képre cseréli az egyébként ugyanolyan keleti és despotikus ösképet.” (Treadgold, 1964: 355.)

És valóban: változik-e lényegileg az orosz politikai folyamatról alkotott elképzelésünk attól, hogy bizánci tógában vagy tatár besmetben képzeljük el az elődjét? Jobban megmagyarázza-e az orosz történelem rejtélyeit, ha Wittfogel siralmi helyett Toynbee siralmait hallgatjuk? Nézzük meg! „Oroszország bizánci öröksége” című esszéjében ezt írja: „Az elmúlt csaknem ezer évben az oroszok nem a mi, nyugati civilizációnk részei voltak, hanem a bizánci... tudatosan és szándékosan átvették a bizánci örökséget, és ezzel átvették a bizánciak Nyugathoz viszonyulásának hagyományát is, ami mély hatással volt Oroszországnak a Nyugathoz való viszonyára nemcsak 1917 előtt, hanem azután is... Az oroszok hosszú és sötét háborút vívtak, hogy függetlenek legyenek a Nyugattól, és eközben abban a bizánci politikai rendszerben kerestek menedéket, amely maga volt az átok. Érezték, hogy a túlélés egyetlen lehetősége számukra a politikai hatalom könyörtelen koncentrációja lehet, ki dolgozták maguknak a bizánci totalitárius állam orosz változatát. Ez elé a politikai felépítmény elé kétszer is új homlokzatot építettek: először Nagy Péter, másodszor Lenin, de a struktúra lényege változatlan maradt, és a mai Szovjetunió, akárcsak a Moszkvai Nagyfejedelemség a 14. században, reprodukálja a középkori Kelet-római Birodalom minden vonását... A sarló és kalapács alatt ugyanúgy, mint annak idején a kereszt alatt, Oroszország még ma is az a »Szent Rusz«, és Moszkva még mindig a »Harmadik Róma« (Toynbee, 1947: 83, 87, 94, 95.)

Igazán grandiózus kép tárul elénk. Két kultúra ezeréves szembenállásának vagyunk szemtanúi, ahol a bizánci-orosz totalitárius világ (ahol az egyház az államnak van alárendelve, és amely megfelel Wittfogel monocentrikus világának) összebékíthetetlenül konfrontálódik a nyugati világgal (ahol az egyház nincs az államnak alárendelve és amely Wittfogelnél több központú világ). Nagyszerű kép, de valahogy túlon túl ismerős. Nincs mit csodálkozni, ha Wittfogelt és tatárjait ismét elsöprő

kritikának vetjük alá, és ezután megint és kikerülhetetlenül az általa létrehozott politikai dichotómia csapdájában találjuk magunkat.

Toynbee, persze – Wittfogellel ellentétben – megveti az olyan, életből vett mozzanatokot, mint az öntözőberendezések históriája. Nála nem találunk a menedzserosztályra mint a despotizmus jellemző képződményére vonatkozó megjegyzéseket sem. Még a „despotizmus” terminust sem használja. Nem anyagi, hanem szellemi természetű kultúrtörténész. És természetes, hogy ebből a történelemből őt a rómaiak és a görögök ezeréves szembenállása érdekli, akik egyaránt kiválasztott népnek tartották magukat; Nagy Károly boldog kudarca érdekli, aki a Nyugati birodalmat akarta feltámasztani; Szíriai Leó végzetes sikere érdekli, aki a Keleti birodalom feltámasztására tett kísérletet; a nyugati és a keleti kereszténység szakadása is érdekli, amely mindössze anyagi leképezése volt a görög–római kultúrellenségeskedésnek, szóval, őt ilyesmik érdeklik. De még a „totalitarizmuson” is csak olyan társadalmat ért, ahol „az egyház az államnak van alárendelve”, azaz a hatalom ideológiai korlátozásának tagadását, amit egyébként kétszáz évvel ezelőtt kimondott Montesquieu. Más szóval, Toynbee számára, ahogyan harminc évvel később Szolzenyicin számára is, a gazdasági jellemzők, a társadalmi különbségek és a politikai struktúrák egyaránt az ideológia függvényei, amely ideológia – minthogy kultúrtradíció – mindenhatóan és egyeduralkodóan meghatározza a történelmi folyamat irányát.

Ennek a teljesen jogos, bár Wittfogelénél nem sokkal jobban megalapozott kísérletnek, amely az orosz politikai folyamatot a görögök és a rómaiak kibékíthetetlen ellenségeskedéséből akarja magyarázni, vannak sebezhető pontjai.

Először: Toynbee ugyan azt állítja, hogy „a bizánci totalitárius államban az egyház lehet keresztény vagy marxista, csak a világi állam eszköze kell hogy legyen” (Toynbee, 1947: 95.), de nem hiszem, hogy minden történész egyetértene vele abban, hogy a „marxista egyház” a szovjet államnak mindössze egy ügyosztálya. Félek, hogy egyesek éppen az ellenkezőjét állítanák, azaz hogy egészen az utóbbi időkig a szovjet állam volt a marxista egyház egy ügyosztálya. Mindenesetre az, hogy melyik melyiket hajtotta a hatalma alá, egyáltalán nem olyan egyértelmű kérdés, mint ahogy az Toynbee-nak tűnik, hanem bizony nehéz és vitás kérdés. De éppen ettől a kérdéstől teszi függővé Toynbee a maga „totalitarizmus”-meghatározását, és így nagyon ingatag alapokra épít.

Másodszor: „vajon miért került bajba a bizánci Konstantinápoly és miért maradt fenn ezzel szemben Moszkva?” Megint Toynbee maga teszi fel a koncepciója számára végzetes kérdést. S noha győzedelmesen kijelenti: „Mindkét történelmi rejtély kulcsa a totalitárius állam bizánci intézményében rejlik” (Toynbee, 1947: 91.), ez nem hangzik sokkal meggyőzőbben, mint a mindenre magyarázatot adó „osztályharc” hangoztatása a szovjet abszolutisták szájából. Úgyhogy már tisztán módszertani szempontból is világos, hogy Toynbee korán örül esszéje elején. Nem tudja betartani azt az ígéretét, hogy egy kulccsal fog kinyitni két különböző zárat. Megoldhatatlan feladatot állít maga elé, amikor egy és ugyanazon magyarázó elemmel akar megmagyarázni két különböző jelentéset, és törvényszerű, hogy külső segítséghez kell folyamodnia. Amiképpen más történészek a tatárokat hívják segítségül, amikor meg akarják magyarázni Oroszország gazdasági elmaradottságát, úgy Toynbee is, amint a konkrét elemzésre kerül sor, végül kénytelen a földrajzhoz folyamodni segítségért, akárcsak nimbuszától megfosztott vitapartnere, Wittfogel. „Oroszország a korai középkorban csak... (és itt a tézis értelmében annak kellene állnia, hogy »a totalitárius állam bizánci intézményeinek köszönhetően«, de mégsem ez áll, hanem az, hogy) a szerencsés földrajzi véletlennek köszönhetően maradt fenn.” (Toynbee, 1947: 94.)

Harmadszor és legfőképpen: hogyan segíthet a görögök és a rómaiak kulturális ellenségeskedése megértetni az orosz történelem egyes eseményeit? Például a parasztok jobbágyi sorba vetését? És azután felszabadításukat, meg Rettenetes Iván opricsnyik-forradalmát és az utána következő

„zavaros időket”; az orosz arisztokrácia időről időre bekövetkezett kiirtását és ugyanígy ismétlődő feltámadását, az orosz politikai ellenzékét, a sztálini Gulag-rendszert, a desztalinizációt? Közben az olvasó is egyetért vele abban, hogy igen, ezek és a hasonló események voltak az orosz történelem kulcsmozzanatai. És az a koncepció, amely igyekszik Aranyszájú János és Jevdokszija császárnő vagy Szilveszter pápa és Jusztiniánusz császár konfliktusaira visszavezetni ezeket, aligha lesz meggyőzőbb, mint az, amelyik az „öntözőcivilizációk” hatására hivatkozik.

Toynbee nagyszerű esszéje ugyan széleskörűen demonstrálja, milyen félelmetesen jártas a szerző a magas egyházi méltóságok és a császári fenségek egymás közötti konfliktusaiban, de sajnos sokkal kevésbé megalapozott, mint Wittfogel cikkei és könyve. Így be kell vallanom, nem látom komoly okát, miért kritizálja ennyire lekezelően vitapartnerét. Az az igazság, hogy mindkettejüket jobban érdekelte egy globális elmélet felépítése, mint egy nemzet történelmének lényeges problémái. Ez pedig azt eredményezte, hogy e bizonyos nemzet történelme kívül rekedt az általuk megalkotott globális modellen.

A „patrimoniális” elmélet

A nyugati történeti-filozófiai gondolkodás Oroszország-képében egészen a legutóbbi időkig a „tatar” és a „bizánci” értelmezés élénk konkurenciaharcra dominált. Amikor azonban megjelent Richard Pipes, *„Oroszország a régi rendszer alatt”* (Pipes, 1977.) című rendkívül népszerűvé vált könyve⁴, a fenti tudományterület új dimenzióval gazdagodott. Egy elveiben új koncepció lépett ki a bajvívótérre, és megállt a régi csetepaté fölött. Kapásból elvetették az „Oroszország mint keleti despotizmus” gondolatot⁵. Helyette megjelent Oroszország mint „patrimoniális monarchia”, azaz egy olyan szervezett ország, ahol „a korlátlan uralkodói hatalom és a tulajdon annyira összeolvadnak, hogy nem lehet őket egymástól megkülönböztetni”. (Uo., 22–23.) Még pontosabban, olyan politikai struktúrájú ország, amelyet cárijai úgy kormányoztak, mint a primitív társadalmakban a családot a paterfamilias. (Uo., 23.) Sőt még a despotizmus meghatározását is revidálta a szerző. A despotizmussal foglalkozó tudomány több évszázados hagyományától eltérően a despotizmus szerinte nem önálló politikai struktúra, hanem egy olyan eltérés a monarchia normáitól, amely nem a hagyományra épül, hanem az erőszakra. Ezzel szemben a „patrimoniális állam” a „primitív családforma” hagyományára épül. Míg „a despota megsérti alattvalóinak tulajdonjogát, addig a patrimoniális uralkodó el sem ismeri létezését. Ebből az is következik, hogy a patrimoniális társadalomban nem lehet élesen elhatárolni az államot és társadalmat, mert ez az elhatárolás feltételezné, hogy az uralkodón kívül még valaki másnak is van joga arra, hogy ellenőrizze a tulajdont és (ahol rabszolgatartás van) az embereket. Itt nem merülhet fel konfliktus a korlátlan uralkodói jog és a tulajdonjog között, minthogy a kettő egy és ugyanaz.” (Uo.)

„A patrimoniális rendszerek klasszikus példáit találhatjuk a Nagy Sándor birodalmának szétesése után létrejött hellenisztikus államokban, mint például a Ptolemaiosz-kori Egyiptomban (i. e. 350–30) vagy az Attalidák Pergamoszában (i. e. 283–133).” (Uo.)

Hagyjuk a szakemberekre, hadd ítéljék meg ők, vajon azonos-e Ptolemaiosz Egyiptoma és az Attalidák Pergamosza (félek, aligha értenének ebben egyet Pipesszal), mi pedig térjünk vissza a mi kis bárányainkhoz, ahogy az öreg Rabelais mondta. Mindenekelőtt megkönnyebbüléssel nyugtázzuk, hogy Pipes értelmezésében sem Wittfogel tatárjai, sem Toynbee bizáncijai nem szerepelnek többé az orosz politikai struktúra modelljeiként. Igaz, Pipes meglehetősen egzotikus okot talált arra, hogy szélnek eressze őket. Sem a tatárok, sem a bizánciak nem dicsekedhettek azzal, hogy

náluk olyan béke és jólét uralkodott, amilyen Pipes szerint az orosz patrimoniális társadalom primitív családjában kellett hogy uralkodjon. Sem ott, sem amott nem mehettek a dolgok olyan természetesen és simán, ahogyan állítólag itt mentek. Oroszországban nem volt senki, aki kihívást intézett volna az „orosz család atyjának” legfelső tulajdonjoga ellen. Mindenki megelégedett a saját családi (azaz szolgálati) helyzetével. Valójában „a moszkvai szolgáló nemesek osztálya, amelyeknek egyenesági leszármazottai a birodalmi Oroszország nemessége és a szovjet Oroszország kommunista apparátusa, egyedülálló jelenség volt a társadalmi intézményszervezet történetében.” (Uo., 97.) Mint látjuk, úgy ötven oldallal később hirtelen már a hellenisztikus államok sem modelljei ennek az egyedülálló jelenségnek. És ez a jelenség azért egyedülálló, mert a „patrimoniális mentalitású” társadalomban még csak fel sem merült senkiben az az ostoba és szentségtörő gondolat, hogy a tulajdon az uralkodón kívül bárki másé lehet.” (Uo., 71.)

Kérem az olvasót, bocsássa meg nekem ezt a nyelvbottlást, véletlenül „társadalmat” mondtam, de csak megszokásból. Valójában miféle társadalomról lehet szó ott, ahol, mint már tudjuk, „a 17. század közepéig hiányzott az államiság eszméje... S minthogy nem volt meg az államiság eszméje, ebből következik, hogy a társadalom is hiányzott.” (Uo., 70.) Mentségemül szolgáljon, hogy maga a szerző is elkövet egy nyelvbottlást. Épp most mondta azt, hogy „szolgáló nemesek osztálya”, egy olyan társadalomról (megint ez a társadalom!), ahol véleménye szerint „a szabad piac hiánya miatt nem alakulhattak ki az általános értelemben vett társadalmi osztályok”. (Uo., 23.) Még kevésbé lehetett ebben a primitív családban politikai ellenzék. No de tulajdonképpen mi miatt jött volna létre ellenzék, ha egyszer a társadalmi konfliktusok alapvető oka, a tulajdonért folytatott harc és a dolgok természetéből következően ki volt zárva a közgondolkodásból? A politikai berendezkedésnek milyen alternatívája létezhetett volna? És minek az alternatívája lett volna? A paterfamilias természetes hatalmának? Végül is nem lehet egy családból köztársaságot csinálni.

Magától értetődik, hogy ebbe a patriarchális képbe nem fér bele sem az opricsnyik-forradalom, se a „zavaros idők”, se a tömegfelkelések, és nem férnek bele alkotmánytervezetek vagy politikai drámák sem. A fiúkkal ugyan előfordul, hogy engedetlenek, de csak nem fognak családon belül polgárháborút kezdeni! Nem vezetnek be helyi önkormányzatokat, eskütszéket, nem hívnak össze rendi országgyűlést, nem próbálkoznak intézményrendszeri reformokkal, és ami a legfőbb, nem tartanak igényt a családfő természetes tulajdonára. Így aztán nincs mit csodálkozni azon, hogy Rettenetes Iván egész opricsnyinája belefért Pipes könyvének két bekezdésébe, és ott is inkább epikus családi krónikának tűnik, nem pedig felülről kezdett forradalomnak. Mindenesetre ott van egy megjegyzés, hogy Rettenetes Iván „módszerei lényegében nem különböztek III. Iván módszereitől, aki először Novgorod meghódításakor alkalmazta ezeket”. (Uo., 95.)

Ilyen kedélyesen és patriarchálisan mentek a dolgok Oroszországban egészen 1880-ig, mármint Richard Pipes szerint. Azaz így kellett volna menniük, bátor és újszerű elméleti modellje szerint, ahogyan ő a patrimoniális államot elképzei. Ez a modell szép is, jó is, érdekes is lenne, ha nem merülne fel ismét az az átkozott kérdés, hogyan is idomítsuk hozzá e modellhez a konkrét oroszországi történelmi folyamatokat. Márpedig ez valóban olyan titáni feladat, amilyenrel legfeljebb csak Heraklész tudna megküzdeni, aki Anteuszt a Föld fölé emelte.

Alighogy a szerzővel együtt a szabad elméleti szárnyalást odahagyva a valóság ingoványos talajára lépünk, rögvést homlokegyenest ellenkező világban találjuk magunkat. Ez a világ, az előbb leírt világgal ellentétben, telis-tele van konfliktusokkal, drámai küzdelmekkel és kegyetlen konkurenciáharccal. És mindez a miatt a bizonyos tulajdon miatt, amely az elméletben még nem különbözött az uralkodói hatalomtól. Ezt a szerző is látja, a szerző is tudja. Így ír: „Ahhoz, hogy Oroszország uralkodói patrimoniummá alakuljon át, két évszázadra volt szükség. Ez a folyamat a 15. század közepén kezdődött, és a 17. század közepére fejeződött be. (Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy éppen

a 17. század közepére, amikor a »folyamat befejeződött«, kellett volna elméletileg az »államiság eszméjének« végleg eltűnnie oroszföldről. Ehelyett éppen ekkor tűnik fel, ha hihetünk a szerző 70. oldalán kifejtett állításainak. Hát nem furcsa?) E két dátum közé esik a zavargások kora, ami még *Oroszországban is példátlan*, amikor az állam és a társadalom (ugye emlékszünk, hogy ez utóbbi elméletileg nem is létezhetett ekkor?) végtelen konfliktusokba keveredett egymással, minthogy az előbbi rá akarta kényszeríteni az akaratát az utóbbira, amely viszont kétségbeesett kísérleteket tett, hogy ezt elkerülje.” (Uo., 85. – kiemelés tőlem. – A. J.) Ezeknek a végtelen konfliktusoknak az értelme éppen az volt, hogy „a cárok Oroszországot a saját patrimoniummukká akarták tenni, de ehhez a földbirtokosok patrimoniумait feltételes hűbéri birtokokká kellett alakítaniuk.” Íme, mennyire elkülönül a korlátlan uralkodói hatalom a tulajdontól, hiszen a valóságban két évszázad kellett ahhoz, hogy elvegyék a földtulajdont a tulajdonosuktól. Szép kis „primitív család”!

Egyébként maga is meghajol a valóság érvei előtt, és egyetért azzal, hogy a 17. századig semmiféle „patrimoniális állam” nem volt Oroszországban. Csakhogy ebben az esetben a szerző által javasolt elmélet már nem az orosz történelmi folyamat általános modellje. Legfeljebb a folyamat egy részére terjeszthető ki, mármint a gyakorlatban, nem úgy, mint az elméletben. Ellenkezőleg, kiderül, hogy Oroszország állami létének kezdetétől a 17. század közepéig, azaz azokban az évszázadokban, amelyeket Pipes a „zavargások korának” nevez, egészen addig, amíg „az állam – úgy mond – kisajátította a társadalmat”, tehát ezalatt a „földtulajdon és a hűbéresség hagyományosan elkülönültek egymástól Oroszországban”. Sőt mi több, létezett egy erős és büszke arisztokrácia, amely „büszkeségét a családfájából merítette, és öntudatosan elhatárolta magát a szolgáló nemesi családból származó újszülöttektől”. Az állam maga is „kénytelen volt tisztelni ezt a rendszert, különben kockáztatta, hogy az ország vezető családjainak egyesült ellenzékével találja magát szemben”. (Uo., 90.)

Pipesnél tehát a „bomba” egy évszázaddal később robban, mint Wittfogelnél. De nemcsak a kronológia lényeges, hanem a robbanás jellege és az, ami mögötte állt. Wittfogel szerint, mint tudjuk, a bomba gyújtózsínórját a tatárok fektették le, akik elhozták az országba a kínai típusú despotizmus mintáit és így kínaizálták azt. Pipes szerint másról van szó. Egy óriási intrikáról. A „patrimoniális állam” nemzeti konspirációjáról a saját társadalma ellen. Igaz, ez a társadalom a 17. század közepéig nem létezett. De ez a sajnálatos körülmény sem akadályozta meg abban, hogy intrikákat szőjön és konspiráljon, már a 15. század közepétől. Ez az ármányos „állam nem a társadalomból nőtt ki és nem szorult rá... a társadalom mellett nőtt és lépésről lépésre kebelezte be”, és végigvitte „a társadalom kisajátítását”. (Uo., 21, 94.) Ahogyan Mihail Katkov, a híres jobboldali publicista az 1860-as években minden oroszországi bajban „lengyel intrikát” látott, úgy lát Pipes bennük „patrimoniális intrikát”.

Az intrika azt célozta, hogy az egész ország egy nagy királyi domíniummá alakuljon át, hogy a cári patrimoniумokon kívül másé ne legyen benne, senkinek ne legyenek privilégiumai, ne legyen önkormányzat, csak cári kormányzat, ne legyen más bíróság benne, csak cári. Minden a cáré kellett hogy legyen. Mindenki neki kellett hogy szolgáljon, és csak neki, a generalisszimusztól az utolsó bakáig, közvetlenül neki, mint cselédek, szolgák, rabszolgák. Egyszóval, „rabszolgák, rabszolgák és csakis rabszolgák”, ahogy Kljucsevszkij tömören összegezte Rettenetes Iván forradalmi kiáltványát, Kurbszkij herceghez írott első levelét.

Semmi kétség, hogy Rettenetes Iván erre vágyott. Vitathatatlan, hogy ennek nevében forgatta fel fenekestül egész Oroszországot opricsnyikjai forradalmával. De Oroszország történelme nem korlátozódik Rettenetes Ivánra.

Ez az a pont, ahol az olvasó fejébe belophatja magát a kétség. Létezett-e vajon ez a sok évszázados „patrimoniális intrika”? Hogyan lehet vele összeegyeztetni azt a körülményt, hogy az abszolutis-

ta évszázadban a moszkvai állam úgynevezett kompromisszum-kormány a hirtelen bevezeti a helyi önkormányzatokat? És rögtön utána az esküdtbírótságot. És ráadásul létrehoz valamiféle össznemzeti képviseleti rendszert is – a rendi országgyűlést. Nemcsak hogy nem akarja szétverni a bojárok privilégiumait; nemcsak hogy nem próbálja megállítani a parasztság differenciálódását, ami egyenes út a polgárság kialakulásához az összes következményével együtt, ami végzetes lehet a fent említett „intrika” számára (Lenin szerint, aki ebben vitathatatlan tekintély volt), hanem egyenesen elősegítette ezeket a folyamatokat. Nem volt-e mindez ostobaság egy olyan kormány részéről, amely mint egy intézménnyé alakult Jágó, fáradhatatlanul és álnokul konspirált, csak hogy Oroszországot a saját patrimoniumává alakítsa, a népet pedig rabszolgasorba hajtsa?

Egyébként ez olyannyira régen volt, hogy bocsánatos bűn megfeledezni erről a talányos közjátékról a „patrimoniális intrika” közepette. Felejtük el egy percre, hogy az 1760-as években az orosz kormány „*A nemesek szabadságáról*” szóló kiáltványában garantálta nemességének a korporáció privilégiumait, amelyek egyike az a privilégium volt, hogy nem kötelező szolgálnia ezt a kormányt. Felejtük el azt is, hogy az 1870-es években garantálta számukra tulajdonuk elidegeníthetetlenségét. De el lehet-e felejtetni azt, hogy az 1860-as években ismét visszatért a kompromisszum-kormány régi (általunk épp most elfelejtett) gyakorlatához, és újra bevezette a helyi önkormányzatokat és az esküdtbírótságot, éppúgy, mint a 16. században? Igaz, az utolsó lépést ekkor nem tette meg és nem hívta össze a rendi országgyűlést. Nem hívta össze, és éppen emiatt fájt a feje még egy fél évszázadig, amikor végre, 1906-ban (sajnos, túl későn) összehívta a rendi gyűlést Állami Duma néven. Végre, a 20. század elején visszatért Oroszország a kiindulási helyzetéhez, amelytől Rettenetes Iván opricsnyik-forradalma a 16. század második felében eltérítette. Sajnos, csak egy rövid időre tért vissza, amíg egy újabb opricsnyik-forradalom ismét be nem zárta az autokrácia börtönébe.

De hasonlít-e ez a viharos, ellentmondásos és tragikus történelem, amelynek során az állam saját kezűleg, lépésről lépésre szétzúzta a birtokrendszert, arra a „patrimoniális intrikára”, amelyet Pipes ennek az államnak „konspirációs” hipotézisében tulajdonít? Nem egyszerűsíti-e le túlságosan ez a hipotézis az orosz történelmet, nem rendeli-e alá inkább a detektívrege nyek műfaji törvényeinek?

De felejtünk el mindent és fogadjuk el egy pillanatra a „konspirációs” hipotézist. Fogadjuk el Pipes nézeteit, hogy „a 15. és 16. század folyamán a Moszkvai monarchia igen jól előrehaladt az allodiális tulajdon eliminálásában, és a világi földtulajdont a feltételes földtartás egyik formájává tette, ami az állami szolgálattól függött”. (Uo., 69.) És most itt van előttünk Oroszország, amely többé nem ismeri az arisztokráciát, az allodiumot és a patrimoniális magántulajdont, amely teljes egészében „patrimoniális állam” lett, ahol a korlátlan hatalom és a tulajdon valóban elválaszthatatlanok. Azt hihetnők, eljött az idő, amikor diadalmasan ünnepelhetné több évszázados intrikájának győzelmét és élvezhetné az életet az idők végezetéig. Annál is inkább, mert (mint Pipes írja) „a rendszer, amelyet leírtunk, annyira immunis volt az alulról jövő nyomással szemben, hogy elvileg ad finitum képes volt magát reprodukálni... A hellenisztikus időszak patrimoniális államai, amelyekkel Oroszország sok közös vonást mutat, nem belső okok miatt omlottak össze, hanem hódítások következményeként. Ugyanez vonatkozik a velük rokon »keleti despotikus« típusú rendszerekre Ázsiában és Közép-Amerikában.” (Uo., 112.)

És ekkor, amikor a paterfamilias, oly sok fáradozás és konspiráció után végre hőn áhított családjá fejévé vált, minden alapunk megvan rá, hogy azt várjuk: a zavargások egyszer s mindenkorra befejeződtek, és Oroszország elérkezett a tisztas családi jólétbe.

De sajnos, ez a „patrimoniális állam” éppen most, győzelme után, felettébb különösen kezd viselkedni. Annyira különösen, hogy (Pipest idézem): „1785-ben II. Katalin uralkodása alatt

a földbirtokosok kivívták maguknak a törvényes birtokjogot saját birtokaikra, és ettől kezdve a földmagántulajdon ismét létezett Oroszországban.” (Uo., 69.) Végezzünk el együtt egy elemi számtani műveletet: ha az allodium, a patrimoniális magántulajdon és az arisztokrácia éppen most, a 17. század második felében szűntek meg létezni, és már a következő évszázad második felében újra felmerülnek, akkor – még ha egészében elfogadjuk is a szerző koncepcióját – vajon hány év marad arra a „patrimoniális államra”? Nem több, mint egy évszázad. Kiderül, hogy egyáltalán nem arról van szó, milyen volt „Oroszország a régi rendszer alatt”, ami Pipes könyvének a címe, hanem csak egy értelmezési kísérletről, amely e történelem egy kicsiny darabját próbálja megmagyarázni és leírni.

De itt még csak épphogy zavarba kezdett jönni az olvasó. Később azonban a „patrimoniális állam” számára az orosz történelemből kiszabott idő könyörtelenül egyre jobban zsugorodni fog, akár a száradó bőr, míg végképp el nem enyészik. A 104. oldalon a következő részletbe ütközünk: „A 19. század második felében a 888 jobbágygazdaság 67 százaléka a bojárok és nemesek birtokain terült el, 13,3 százalékuk pedig egyházi birtokokon. Más szóval, a jobbágygazdaságok 80,3 százaléka magántulajdoni ellenőrzés alatt állt, és az állam közvetlenül csak 9,3 százalék felett rendelkezett. Biztosan állítható, hogy a 17. század végére minden 5 orosz közül 4 már nem számított az állam alattvalójának abban az értelemben, hogy az állam szinte minden felettük gyakorolt hatalmat átadott tulajdonosaiknak.”

Nos, akkor folytassuk a számtant. Ha a 17. század végére a paterfamilias minden 5 fiacskájából 4 kikerült az ellenőrzése alól, akkor hány év marad a „patrimoniális állam” fennállásához? Ötven? Sajnos, a helyzet még rosszabbul áll. Ugyanis a szerző állításával ellentétben a moszkvai állam **sohasem** tudta teljes mértékben eliminálni az allodiális tulajdont. Igaz, a hagyományos nemzetiségi patrimonium valóban halódott az opricsnyik-forradalom és az általa megerősített autokrácia csapásai alatt, fokozatosan tönkretette a helyébe lépő adománybirtokok rendszere. De ahogyan ment tönkre a hagyományos bojár-patrimonium és adta át a helyét az adománybirtokoknak, úgy alakult ki az adománybirtokok lassú átalakulása bojár-patrimoniumokká. Ez a kétirányú folyamat egymással párhuzamosan zajlott a 16. (!) század végétől. És éppen ez a kialakuló új patrimonium-rendszer a gazdasági és társadalmi alapja az új, második orosz arisztokráciának, amelyből létrejött az a nemesség, mely éppen most semmisítette meg a bojárságot. Ha ez a közismert tény alátámasztásra szorul, hadd hivatkozzam a megboldogult Andrej Szaharov utolsó, 1978 nyarán publikált munkájára, ahol így írja le az adománybirtokok patrimoniumokká alakulásának folyamatát: „Az adománybirtok egyre inkább idomult tulajdonosa érdekeihez, egyre inkább hasonlított a patrimoniumra. Idővel kialakultak az ún. »megszolgált patrimoniumok«. Először talán az 1572-es rendeletben találkozunk ezzel a fogalommal, ahol a »nemzetségi patrimoniummal« szembeállítják az »uralkodó által adományozott patrimoniumot«. Ebben az időben kezdik az elnéptelenedett adománybirtokokat patrimoniumként eladni, azzal a feltétellel, hogy tilos átadni őket kolostoroknak. Az efféle eladás igen elterjedt lett a 17. század első felében, és ezzel egy időben az adománybirtokokat patrimoniummá minősítették át szolgálati jutalomként. Sőt mi több, a zavaros idők (a 17. század eleje – A. J.) után kialakul egy gyakorlat: »megszolgált patrimoniummá« válik az adománybirtokok együtöde. A kincstárnak szüksége volt pénzre, az állam szeretett volna szilárdabb támaszt találni a nemességben, és ezért ez a tendencia a 16. század végén és a 17. század első felében egyre erősebben érvényesült.” (Szaharov, 1978: 28.)

Most már minden alapunk megvan arra, hogy felhagyjunk a matematikagyakorlással: nem maradt az orosz történelemből egyetlen évtized sem a „patrimoniális állam” számára. Egyszerűen nincs hová beszuszakolni. Vele együtt a semmibe foszlik az orosz történelmi folyamat „konspiratív-patri-

monialis modellje, amely olyan érdekesen és hatásosan nézett ki a maga elméleti formájában, de aztán önmagától szivódott fel, ahogyan a szerző egyre jobban belemélyedt az élő történelmi anyagba.

Az elmélet és a gyakorlat alapvető ellentmondásából következően a szerző olyan sokszor mond tényszerűen ellent magamagának, hogy hallgatóim Pipes könyvének elemzésekor azt kérdezték tőlem, vajon átolvasta-e könyvét a szerző, mielőtt nyomdába adta. Hogy ne beszéljek a levegőbe, mondok néhány példát. A 86. oldalon ezt olvassuk: „A domínium- (azaz patrimonium) rendszer elterjedése az országban lényegében felülről végrehajtott társadalmi forradalom volt. Az ellenállás is ezzel volt arányos.” A 173. oldalon: „A korlátlan uralkodói hatalom Oroszországban a magántulajdon romjain jött létre, a hűbériség és más patrimoniumok szétzúzásával.” E között a két rész között viszont, a 172. oldalon ez áll: „Az orosz állam úgy jött létre és alakult ki, hogy *nem volt szüksége arra, hogy megtámadja a meggyökeresedett földérdekeltségeket*, ami abszolút alapvető mozzanat történeti fejlődésében.” (Kiemelés tőlem – A. J.)

A 85. oldalon olvashatjuk azt a már ismert tételt, hogy „a társadalom és az állam között végtelen harc folyt” két évszázadon keresztül (a 15–17. században) a bojárok patrimoniumainak szétzúzása érdekében. A 172. oldalon viszont az áll, hogy „három évszázadon keresztül, III. Ivántól II. Katalinig tartotta az orosz főnemesség a cár kegyelméből földjeit”.

Hogyan lehet összeegyeztetni egy koncepción belül a meggyökeresedett földérdekeltségek hiányát a kiirtásokra irányuló végtelen harccal? Vagy az erős patrimonialis bojárság létezését, amelyről maga a szerző mondja, hogy „a 14–15. században és a 16. század első felében határozottan arisztokratikus volt” (Pipes, 1977: 106.), a cár kegyelméből tartott földekkel? Hogyan vívhatott élet-halálharcot évszázadokon keresztül az állam és a társadalom egy olyan országban, ahol nem volt sem állam, sem társadalom? A patrimonialis állam, amely évszázadokon át konspirált a magántulajdon ellen, miért semmisíti meg hirtelen saját kezével intrikájának eredményét? Nem tudtam a hallgatóimnak választ adni ezekre a jogos kérdésekre.

Mint az olvasó már bizonyára észrevette, az „Oroszország a régi rendszer alatt” kritikájakor szerepem igen csekély, mert maga a szerző rombolja szét „konspiratív-patrimonialis” koncepcióját, minden külső segítség nélkül, ahogyan ő fejezi ki magát, lépésről lépésre.

Pipes persze nem köteles Wittfogel logikáját követni, se Toynbee-ét, se Szaharovét, se bárkiét, de a saját logikáját bizony köteles lenne követni. Bármily furcsa, annyi önellentmondás után mégis meg lehet találni azt a logikát, melyet mégis követ. Ezt a logikát ugyan leleplezi könyve elméleti bevezetőjében, amikor Bodint idézi: „a (monarchie seigneurale) jellegzetes vonása az, hogy a fejedelem a tulajdonnak és alattvalói személyének is gazdája”. Pipes egyetért vele, hogy „Európában csak két ilyen rendszer volt, egyik Törökországban, a másik Moszkvában, bár Ázsiában és Afrikában is igen elterjedt volt”. (Uo., 65.)

Megint itt van a politikai világegyetem szokásos leegyszerűsítése: ha az orosz autokrácia nem olyan, mint az európai abszolútizmus, akkor mi, na mi? Hát persze hogy keleti despotizmus (ahogy Wittfogel mondaná a maga szigorú nyelvén, „nem-öntözéses szemimarginális al típus”, de Pipes enyhébben fogalmaz, „patrimonialis típusnak” nevezi). Az elnevezések különböznek. De a lényeg, sajnos, ugyanaz. Az a baj, hogy a despotizmus jellemzésének étlapja ugyanaz. Megtaláljuk benne az állam korlátlan hatalmát az ország nemzeti össztermelése fölött, az alternatívák hiányát és következésképpen a politikai ellenzék hiányát („lehetetlen elképzelni, hogy Moszkva lakossága nem tudott volna változtatni a rendszeren, ha akart volna”, (Uo., 112.), de szó van arról is, hogy a rendszer képtelen volt belső változtatásokra.

És ha ez a rendszer mégis, hellénisztikus és keleti-despotikus rokonaitól eltérően, változott belülről (Pipes ezt nem tagadhatja, mégiscsak professzionális Oroszország-történész), akkor – mit

gondol az olvasó, aki már ismeri Wittfogelt és Szamuelyt – vajon mivel magyarázza ezt? Hát persze, a földrajzzal, mivel mással. Kiderül, hogy egyszerűen „az összes hellénisztikus és keleti-despotikus rendszer közül Oroszország volt a legközelebb Nyugat-Európához.” (Uo.) Azt is mondhatnánk, hogy Richard Pipes „patrimonialis állama” a földrajzzal mért despotizmus.⁶

Ahogy minden út Rómába vezet, úgy vezet mindhárom áttekintett értelmezés – a „tatár”, a „bizánci” és a „patrimonialis” – feltartóztathatatlanul és kérlelhetetlenül a despotizmus felé, és ennek velejárójaként a politikai fejlődés kétpólusú modelljéhez. És ezzel oda, hogy képtelen az orosz történelmi folyamatot megfelelően magyarázni.

Magyarázat az olvasónak

Miért kellene, kérdezem én, Oroszországnak feltétlenül megfelelnie vagy az európai abszolútizmus, vagy a tatár-bizánci despotizmus minden paraméterének? Miért „vagy-vagy”? Honnan jön ez az egyáltalán nem építő szándékú törekvés arra, hogy bármi áron sárba tapossuk az ellenvélemény képviselőjét, és ennek érdekében még az élő történelmi folyamat konkrét tényeit is feláldozzuk? Miért nem jutott eszébe egyik szerzőnknek se, hogy létezhet egy harmadik modell, amely magában foglalja a régi modell mindkét pólusának építő jellegű oldalát, megfosztva ezzel mindkettőt monopolhelyzetétől?

Az életben például így nézhetett ki a dolog. Elindultak ezer évvel ezelőtt a varégoktól a görögök felé vezető nagy útra ugyanazok a barbár normannok, akik ugyanekkor alapították államaikat Izlandon vagy Nyugat-Franciaországban (ezt a vidéket a mai napig Normandiának hívják), és akik később meghódították Angliát. Más szóval, a Kijevi Nagyfejedelemség megalapítása része lehetett az észak-európai népek nagy terjeszkedésének. Ezek az északiak elhozták magukkal Keletre a rájuk jellemző dinamikus impulzust, amely a későbbiekben megtermékenyítette a nyugati politikai kultúrát. Hát ezért volt Kijev – Wittfogel szavaival – „több központú állam” (avagy Toynbee szerint „nem totalitárius”, Pipes nyelvén szólva „nem patrimonialis”).

Normális nyelven szólva, teljesen hétköznapi középkori európai állam volt. Csak nyugati testvéreitől eltérően, akiknek nem volt kéznél készenálló ideális modelljük az államberendezkedésre, és akik éppen ezért kénytelenek voltak maguk kigondolni azt próbálgatások és hibák útján, a keleti normannoknak, sajnos, volt ilyen modelljük.

Ott állt előttük az ezeréves Római Birodalom örök, magasztos és méltóságteljes építménye, amelynek nagyszerűsége elkápráztatta a barbárokat és felgyújtotta képzeletüket. Persze, nem olvasták se Csaadajevet, se Toynbee-t, és középkori tudatlanságukban nem tudták figyelembe venni messzi jövőbeli utódjaik Bizánctól alkotott megvető véleményét. Azzal sem törődtek, hogy Bizánc, amint eljött ebbe a világba a Krisztus születése utáni ötödik században, ugyanúgy megy el majd belőle a tizenötödikben, állandóan stagnálva, változásra képtelen halott politikai testként. Akkor még távol volt bukása, viszont rítusainak szépsége és szemmel láthatóan örök államberendezkedésének magasztossága mellbevágóan gyönyörködtetett. Ki hányhatja a szemükre szegény barbároknak, hogy mohón rávetették magukat a régi kultúrának e számukra egyetlen elérhető forrására, hogy nemcsak vallásukat vették át (amiért később Csaadajev olyan keserű szemrehányásokkal illette őket), de az egyházi hierarchiát is (emiatt pedig Toynbee rója meg őket szigorúan), hogy nemcsak a templomi szokásokat vették át, hanem az államigazgatási és politikai beidegződéseket is?

De nem is ez a meglepő. Ennek így kellett történnie, és így is történt. Ami meglepő, az az, hogy amikor ennek az állandóan stagnáló despotizmusnak az erőteljes és ősi politikai kultúrája behatolt, nem tudta a keleti normannok eredetileg dinamikus európai impulzusát szétrombolni. Nem úgy

történt, mint ahogy Mazeppa meghódította Kocsubej Mária szívét, mert a rút külsejű bizánci törpének nem sikerült meghódítania a Kijevi Nagyfejedelemség barbár ifjonti lelkét. A meglepő az, hogy ennek az egyenlőtlen házasságnak az eredménye egyáltalán nem az lett, hogy Oroszország új Bizánccá vált, hanem csupán politikai hagyománya hasadt ketté, európaire és bizáncira.

Mindennek eredményeképpen Oroszország élő dichotómia lett. Nem volt már Európa, mert elvesztette a fokozatos politikai fejlődés képességét, de nem lett despotikus Ázsia sem az arisztotelészi értelemben, azaz nem vesztette el végképp politikai fejlődőképességét. Kegyetlenül ismétlődő dráma lett ebből, amit egy másik könyvemben úgy neveztem, hogy Oroszországnak Oroszország ellen vívott permanens háborúja (ez néha hidegháború volt, néha viszont nagyon is forró, amely több ártatlan életet követelt, mint bármely más, külföld elleni háborúja).

Persze ez is csak egy hipotézis. Viszont lehetővé teszi, hogy kiszakadjunk a terméketlen modellek szorításából, és gyakorlatilag megmagyarázza az orosz politikai folyamatot mindvégig, attól kezdve, hogy Oroszország nemzeti állam lett. Megmagyarázza Iván cár opricsnyik-görceit, és a moszkvai politikai folyamat utána következő „deivanizációját”, aminek során egyébként Oroszország Európában először nyilvánította magát alkotmányos monarchiának. Megmagyarázza a sztálini terrort is, és az utána következő desztalinizációt. Azt is megmagyarázza, hogy az európai Oroszország miért igyekszik olyan makacsul vissza eredeti családjába, és azt is, miért akadályozza ezt olyan makacsul és sikeresen ikerestvére, a bizánci nővér. Megmagyarázza, miért nem lett itt európai abszolutizmus, miért nem lett viszont wittfogeli keleti despotizmus sem, miért váltja fel a nagy reformkorszakokat mindig egy nagy ellenreform, és miért ékelődik be e kettő közé mindig egy szörnyű, korrumpálódott, bizánci stagnálás, amely viszont a bizáncitól eltérően, soha nem tud tartóssá válni.

Hetényi Zsuzsa fordítása

Jegyzetek

- ¹ Lásd például Veszolovszkij, Sz. B.: *K voproszu o proiszhosgyenyiji votcsinnovo rezsima*, Moszkva, 1926; Kastanov, Sz. M.: *Szocialno-polityiceszkaja isztorija Rosszii konca XV – pervoj polovini XVI veka*. Moszkva, 1967.; Horace Dewey: Immunities in Old Russia *Slavic Review*, XXIII, 1964.
- ² Amikor a szerző Oroszország hatalmas méreteiről és szűkös természeti tartalékairól beszél, ismét eltéveszti a kronológiát. Valójában csak addig nem volt elegendő a természeti kincs, amíg viszonylag kis területű ország maradt. Amikor területe valóban hatalmas lett, természeti erőforrásokban az egyik leggazdagabb nemzeté vált.
- ³ Bizánccban az egyház és állam harca „azzal fejeződött be, hogy az egyház lényegében a kelet-római állam egy ügyosztálya lett; az állam pedig, miután ebbe a helyzetbe szorította vissza az egyházat, totalitárius állam lett, ha a mai szakterminusnak megfelelően »totalitárius állam« olyan államot értünk, amely alattvalói életének minden oldalát ellenőrzése alatt tartja.”
- ⁴ Amikor a kaliforniai Berkeley Egyetemen Pipes könyvét ajánlottam a hallgatóimnak, kiderült, hogy a könyvtár állományában lévő mind a tizenkét (!) példányt kikölcsonózték. Még soha nem hallottam ilyesmit egyetlen általam ajánlott könyvről sem.
- ⁵ Pipes azt írja: „annak ellenére, hogy Oroszország korai fejlődési szakaszában várható volt valami despotikus vagy ázsiai bürokratikus rendszerhez hasonló..., politikai fejlődése más úton indult el több okból... soha nem volt központi gazdasági irányítás egészen az 1918-as hadikommunizmusig. Még ha szükség volt is efféle irányításra, az ország természeti viszonyai lehetetlenné tették volna megvalósítását. Elegendő felidézni a kommunikációs és szállítási nehézségeket a vasút és a távíró bevezetése előtt, hogy megértsük, hogy a keleti despotizmusra jellemző növekvő ellenőrzés és felügyelet teljesen kizárt volt Oroszországban.” (Richard Pipes: *Id. mű.*, 20. o.)
- ⁶ Mindettől függetlenül, személyesen lennék hálás Pipes professzornak, ha újra, másodszor is megszabadítaná Oroszországot (illetve most a történelmet) a tatár igtától. Eleinte úgy tűnt nekem, hogy ezt a „második Ugrát” elvégzi a „tatár” értelmezés lovagjai ellen. Sajnos, mint végül látják, ez az Ugra nem sikerült, de még koncepciójának „tatárellenes” iránya is elég kevésbé meggyőző.

Irodalom

- Eisenstadt, Shmuel N. (1958): The Study of Oriental Despotism as a System of Total Power, *The Journal of Asian Studies*, vol. XVII, No. 3, 1958. május.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich (é. n.): *Szocinyenyija*, t. 25, cs. II.
- Pipes, Richard (1977): *Russia Under The Old Regime*, New York.
- Szaharov, Andrej (1978): Ob evoljucii feodalnoj szobsztvennosztyi na zemlju v Rossziszkom goszudarsztve 16 veka, *Isztorija SzSzSzR*, 4.
- Szamuely, Tibor (1974): *The Russian Tradition*, Secker and Warburg, London.
- Toynbee, Arnold (1947): Russia's Byzantine Heritage, *Horizon*, vol. XVI, No. 91, augusztus.
- Treadgold, Ronald (szerk.) (1964): *The Development of the USSR. An Exchange of Views*, University of Wasington Press, Seattle.
- Wittfogel, Karl (1963): *Oriental Despotism: A Comporative Study of Total Power*, Yale University Press, New Haven and London.